

Beno Hofman

Een 'Nieuwe Stadt'

Begin zeventiende eeuw onderging Groningen een ongeken­de gebiedsuitbreiding, met name aan de noordwestkant. Een officiële naam kreeg de 'uitleg' niet, maar omdat een onbekende tekenaar in 1615 op een kaart 'Nieuwe Stadt' schreef, hanteer ik die aanduiding. Vanwege de eeuwenlange verbondenheid van mijn familie met de wijk, die nu Hortusbuurt-Ebbingekwartier wordt genoemd, besloot ik decennia geleden al dat ik er ooit een boek over zou schrijven. Vorig jaar verscheen het en werd op bescheiden, 'corona-proof' wijze daarbij het 400-jarig bestaan van de wijk gevierd.¹

Afbeelding 1: Kaart van onbekende tekenaar uit 1615; in collectie Bodel Nijenhuis, Rijksuniversiteit Leiden.

Uiteraard is er over een dergelijk oud stadsdeel in het verleden al meer geschreven, maar dat betrof altijd deelaspecten. Archeologisch onderzoek vormt een belangrijke bron voor de oudste geschiedenis. Zo brachten opgravingen in de jaren 2009, 2011 en 2015 in het gebied tussen Boterdiep, Bloemstraat, Langestraat en Haverkampsdriфт onder andere aan het licht dat daar, in de eeuwen voordat het 'Nieuwe Stadt' werd, zand werd gewonnen en dat die kuilen later met afval werden volgestort.² De vondst van afzettingen van de A langs de Werfstraat en Noorderbinnensingel, tussen de Lelie- en Rozenstraat, wierp in 2015 een nieuw licht op de mogelijke loop van deze oerrivier. Door de natuurlijke hoogte was het noordwestelijke uiteinde van de Hondsrug al volop bewoond voordat het binnen de stad werd getrokken, zoals onder andere de kaart van Jacob van Deventer uit ca. 1565 laat zien.

Ed Tavernes boek *In het land van belofte: in de nieuwe stad* las ik tijdens mijn studie en lag aan de basis van mijn plan om een boek te schrijven over de wijk die ik al van jongs af aan ken.³ De uitbreiding die de stad in het begin van de zeventiende eeuw onderging werd door rijksbouwmeester en oud-Groninger C.H. Peters een 'unicum' genoemd, 'slechts te vergelijken met de terecht beroemde uitbreiding der stad Amsterdam in diezelfde eeuw'.⁴ De uitbreiding was het gevolg van de wens van prins Maurits en zijn neef, de noordelijke stadhouder Willem Lodewijk, om de stad nieuwe vestingwerken te geven. Aan de noordwestkant gingen de plannen aanvankelijk slechts in de richting van versterking van de bestaande vesting. Maar op 25 maart 1615 besloten de Groninger burgemeesters en raad, overeenkomstig de adviezen van de beide neven, dat de fortificatiewerken 'op de grote form end plante by Syn Excell. geapprobiert' zouden worden aangelegd.

Of de uiteindelijk uitgevoerde plannen van Maurits' Haagse tekentafel kwamen of in Groningen werden gemaakt of bijgesteld, is onduidelijk. Wat wel duidelijk lijkt, is dat de keuze voor de 'grote uitleg' in de eerste plaats een militair-strategische was. Omdat de hoge gronden aan de noordwestzijde bij een dreigende belegering niet onder water konden worden gezet, was het veiliger om ze binnen de vesting te hebben. Bovendien zou een vijand bij de bezetting van het gebied enkele vitale aanvoerwegen van de stad kunnen controleren.⁵

Het stratenplan van de 'Nieuwe Stadt' is een voorbeeld van de door Simon Stevin geïntroduceerde stedenbouwkundige visie. In 1594 schreef deze veelzijdige wetenschapper *Vande oirdeningh der steden*, waarin hij in het hoofdstuk 'Vande Form der steden' de Italiaanse ideeën van de ideaalstad behandelde. Stevin schreef het leerplan voor de landmeters-

en ingenieursopleiding in Leiden, die in 1600 door prins Maurits werd gesticht.⁶ Een van de eerste studenten was Johan Sems, die na afronding van zijn studie onder andere in Groningen werkzaam werd. Of hij het Groningse uitbreidingsplan maakte of daar invloed op had, zal nooit met volledige zekerheid te zeggen zijn. Garwer Peters, die toezicht hield op de fortificatiewerken, en landmeter Wijttie Nittes, die met Stevin werkte, komen ook in aanmerking. Opvallend is in elk geval dat Sems, nadat hij in 1616 in dienst was getreden bij de Deense koning Christian IV, een ontwerp maakte voor Kopenhagens voorstad Christianshavn, dat grote overeenkomst vertoonde met het plan voor de 'Nieuwe Stadt'.⁷

Robert Mens concludeerde na onderzoek van de Stadsrekeningen dat op 16 december 1620 de eerste 22 roeden grond buiten de oude Ebbingepoort door de stad werden verkocht.⁸ Hij, en na hem andere auteurs, lieten de bouw van de 'Nieuwe Stadt' daarmee beginnen. Ikzelf ben er ook lang vanuit gegaan dat dit het begin moest zijn. Nader onderzoek wees echter uit dat het door stadstimmerman Wibe Jelckes gekochte bouwperceel niet lag in wat wij nu Hortusbuurt-Ebbingekwartier noemen. Het lag weliswaar 'bij d'olde Ebdingepoorte' maar op de voormalige vestinggrond ten zuiden van de diepenring, nabij de Hofstraat.⁹

Wankelde daarmee mijn, overigens arbitrair gekozen, jaartal 1620 als het begin van de 'Nieuwe Stadt'? Het leek er even op, maar onderzoek in de rechterlijke archieven, een voorloper van de notariële, leverde op dat er eind 1620 al meerdere huizen en 'kamers' of kamerwoningen stonden in de 'Nieuwe Stadt'. Mijns inziens mocht er toen dus al wel over een buurt worden gesproken. Gedeeltelijk was dit waarschijnlijk, anders dan tot dusver in het algemeen werd aangenomen, oude bebouwing. In januari 1619 herhaalde het stadsbestuur namelijk nog eens dat waar 'plantagen ende timmeringen' de aanleg van nieuwe 'marckten, straten ende andere publicque plaetsen' in de weg stonden 'de voorseide plaetsen daarvan gesuivert' moesten worden. Met andere woorden: alleen dat wat de aanleg van de nieuwe straten in de weg stond, moest het veld ruimen.

De rechterlijke archieven, nauwkeurig door Sebo Abels nageplozen, leerden dat de bouw van nieuwe huizen – 'timmeringen' – in 1619 een aanvang nam.¹⁰ In maart 1620 waren er al minstens zeven nieuwe huizen in de 'Nieuwe Stadt'. Het stadsbestuur probeerde zoveel mogelijk grond in handen te krijgen in de 'Nieuwe Stadt' om deze vervolgens in bouwpercelen te verkopen of in erfpacht uit te geven. In de ogen van burgemeesters en raad verliep dit niet snel genoeg. Daarom werd de eerdergenoemde verkoop aan

Wibe Jelckes gebruikt als lokkertje voor andere kopers, zoals een toelichting bij de bewuste resolutie aangeeft. Jelckes kreeg op zijn 'duire coop' voor 'extraordinaris diensten' namelijk een korting van veertig daalders, bedoeld 'omme een voet te setten voor anderen'.

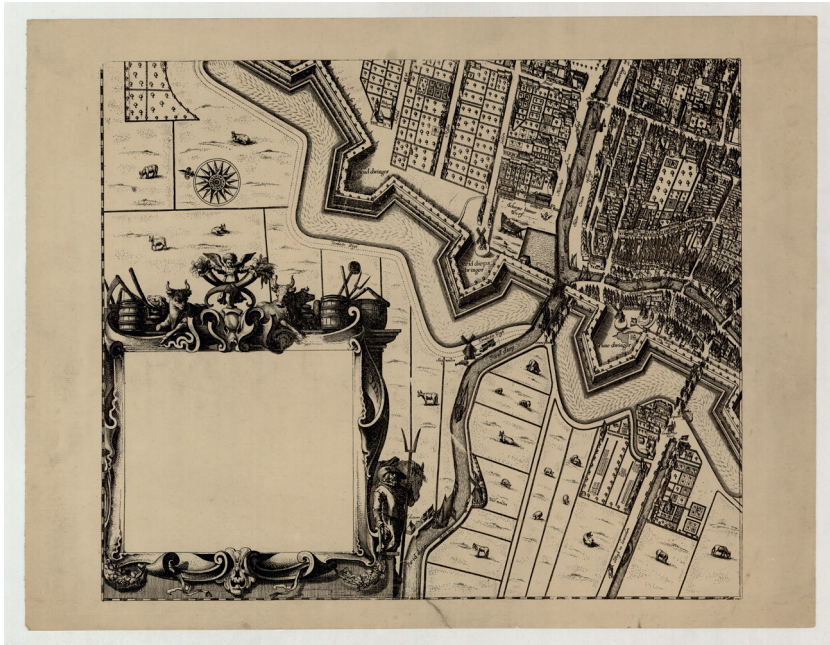
Kaart van Haubois

We hebben een goed beeld van de ontwikkeling van de 'Nieuwe Stadt' in de eerste decennia dankzij de beroemde Kaart van Haubois. Archiefmedewerker W.K. van der Veen maakte uitgebreid studie van de Groninger stadskartering in het algemeen en die van kaartmaker Egbert Haubois in het bijzonder.¹¹ Haubois en boekhandelaar Nathanael Roman kregen in februari 1631 van het stadsbestuur toestemming om de stad 'in een coperen plaet uyt te snijden'. Drie jaar later waren de vier door 'silver end gold-smidt' Jan Lubberts Langeweerd uitgesneden koperplaten klaar. Door onder andere financiële perikelen duurde het tot juli 1637 voor Roman de kaart aan het stadsbestuur presenteerde. Bovendien bleef er helaas geen exemplaar bewaard. Dat gold gelukkig wel voor een tweede, bijgewerkte versie van de kaart uit 1643-'45, die werd opgenomen in de stedenatlas van Joan Blaeu (1649).

In 1653, een jaar voor Haubois' dood, werd een enigszins bijgewerkte versie van de kaart gemaakt. Of Haubois zich daar zelf mee heeft bemoeid, is onzeker. Deze zogeheten 'Kleine Haubois' verscheen overigens pas in 1664, waarbij de toen net voltooide Nieuwe Kerk nog snel was toegevoegd. Weer een jaar later verscheen zelfs nog een vernieuwde Kaart van Haubois. Een verschil met de vorige versies is dat het lijkt alsof er in de tussentijd flink was gebouwd. Hoewel deze versie van de Kaart van Haubois het bekendst is geworden, is het de vraag hoe betrouwbaar deze is. De kennelijk bijgebouwde huizen zijn namelijk op zeer amateuristische wijze weergegeven.¹²

Een stadsplattegrond uit 1743, opgenomen in de *Kronyk van Groningen ende Ommelanden*, is na de kaarten van Haubois de eerstvolgende redelijk gedetailleerde weergave van de ontwikkelingen. In de achttiende eeuw werd er naast het vullen van de open gaten in de straatwanden ook een begin gemaakt met woningbouw op het grote binnenterrein tussen de Grote Lelie- en Rozenstraat, waar de later beruchte Fiolet(ten)- of Violetsteeg ontstond. Vanaf de Franse tijd verbeterde de kartering en sinds de invoering van het kadaster werd het volgen van de stedenbouwkundige ontwikkeling een stuk eenvoudiger. De 'Nieuwe Stadt' werd opgedeeld in twee kadastrale secties, waarbij de Nieuwe Boteringestraat de grens werd tussen sectie E, 'De Hortus', en sectie F, 'Noorder-kerk'.

De negentiende eeuw kenmerkte zich door sterke verdichting van de wijk. De grote binnenterreinen leenden zich uitstekend voor de bouw van gasthuizen rondom hofjes. Anders dan in eerdere eeuwen werden de gasthuizen toen vooral gesticht vanuit kerkgenootschappen of kerkelijke instellingen en minder door particulieren. Omdat er nergens in de stad zoveel ruimte was als in 'De Hortus', werd dit dé gasthuizen-buurt van de stad. De ruimte die het huidige Ebbingekwartier bood, werd ondertussen vooral gevuld met de steeds verder uitdijende gasfabriek.

Afbeelding 2: Kaart van Haubois uit 1665; origineel in collectie Bodel Nijenhuis, Rijksuniversiteit Leiden.

De universiteit

Dat de universiteit al in de zeventiende eeuw voet in de wijk kreeg, lag aan Hindrick Muntinck of Munting. Deze apotheker kocht in 1626 aan de 'Roosenstraet' een 'sekere Hoffplaetse 100 Roeden groot'. Munting kwam door onder andere een verlieslijdende tulpenhandel in zulke problemen dat hij in 1642 zijn botanische tuin voor academisch gebruik beschikbaar stelde. De

Groningse Staten zagen daar wel wat in en zo kreeg de universiteit een Hortus Botanicus.¹³ Hindrick werd opgevolgd door zoon Abraham en later kleinzoon Albertus. De Muntings onderhielden de botanische tuin uit eigen zak en dat zorgde steeds voor financiële kopzorgen. De schulden waren uiteindelijk zo groot dat een gerechtelijke verkoop van 'huis en hof in de Roosenstraet' niet meer te vermijden was. Zo werd de provincie, en daarmee de universiteit, in 1691 voor f 3700 de nieuwe eigenaar.¹⁴

In de loop der tijd werd de Hortus steeds groter. Zo werd een aangekocht pand in 1814 ingericht tot Chemisch Laboratorium, waarbij een zandstenen gevelsteen nog herinnert aan de daaropvolgende verbouwing. In 1880 volgde de sloop van een deel van het oorspronkelijke Hortushuis om de bouw van een nieuw Farmaceutisch Laboratorium mogelijk te maken. Negentien jaar later werd een Botanisch Laboratorium gebouwd, dat in 1909 werd verlengd. Ondanks de aankoop van nog meer huisjes met bijbehorende grond kampte de Hortus steeds opnieuw met ruimtegebrek. Vanaf 1929 werd daarom bij 'Huis de Wolf' in Haren een nieuwe botanische tuin aangelegd. Hoewel de plantencollectie pas in 1966-'67 zou verhuizen en de laboratoriumafdeling nog later, had de universiteit al lang andere plannen met de buurt.¹⁵

De universiteit presenteerde in 1958 namelijk een 'driekernenplan', volgens welk de A-faculteiten, de UB en de centrale voorzieningen in de binnenstad zouden blijven. Om dit mogelijk te maken kocht de universiteit in 1960 de voormalige confectiefabriek van Menco (Nieuwe Kijk in 't Jatstraat 104), waarna meer aankopen volgden. Aangezien de A-faculteiten graag alles concentreerden op één terrein, werd in mei 1965 de stedenbouwkundige David Zuiderhoek aangetrokken om daarvoor een plan te maken. Hij zag mogelijkheden 'door amovering van de verkrottende buurten'. Zo zou het Hortusterrein eventueel kunnen worden uitgebreid tot het Noorderplantsoen en de Noorderhaven. Nog voor zijn plan helemaal klaar was, werd alvast besloten tot de bouw van 'Alfa-1' aan de Grote Kruisstraat, voor de in nood verkerende talenafdelingen.

Ondertussen ontwikkelde het Deventer Adviesburo Goudappel en Coffeng voor de gemeente een verkeersplan met een 'tangenten-stelsel' op vier schaalniveaus. Zuiderhoek zag in dat de universitaire plannen moesten passen in het in april '67 gepresenteerde Plan Goudappel. Samenwerking had volgens hem het voordeel dat 'mits door de gemeente aangevraagd', het Rijk voor 80% subsidieerde in aankoop- en ontruimingskosten van woningen. Het stimuleerde de universiteit meer panden te kopen, die in afwachting van sloop voorlopig aan studenten werden verhuurd. In Zuiderhoeks eerste plan

liep de universitaire nieuwbouw door tot de Noorderhaven, in zijn tweede versie uit 1970 tot de Grote Leliestraat. In beide gevallen zou de ontsluiting tot het complex komen aan de, volgens het Plan Goudappel verbrede, Grote Rozenstraat.¹⁶

Eind 1970 lag er een bouwaanvraag van de universiteit voor een tweede Alfa-gebouw op de hoek van de Grote Rozen- en Kijk in 't Jatstraat. Tijdens de bespreking in de raadscommissie van stadsontwikkeling en volkshuisvesting op 5 januari 1971 liet de verantwoordelijke wethouder Max van den Berg duidelijk weten tegen te zijn. Volgens het *Nieuwsblad van het Noorden* van de volgende dag dreigde hij zelfs met aftreden als het plan zou doorgaan. Dat leverde een probleem op, aangezien de andere vijf leden van het college van Burgemeester en Wethouders hadden meegedeeld 'in principe geen bezwaar te hebben tegen de bouw'. De universiteit leek aan het langste eind te trekken, tot 'wetenschapsminister' De Brauw in augustus 1971 ineens een bouwstop voor universiteiten afkondigde.

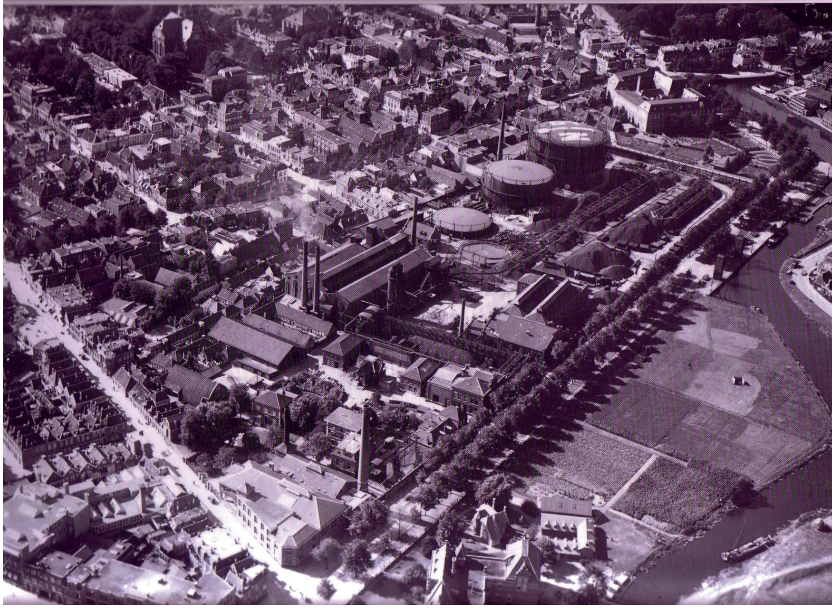
Afbeelding 3: De Grote Rozenstraat in 1923 met rechts het Botanisch Laboratorium en links afbraak van huisjes ten behoeve van de bouw van de Chr. HBS (foto P.B. Kramer, collectie Groninger Archieven 1785_6905).

Alles werd helemaal anders toen in de zomer van 1972 het college van B. en W. viel en er door Max van den Berg en Jacques Wallage een links college werd gevormd. Het nieuwe college had een andere visie op de binnenstad en daarmee waren de voorstellen van Zuiderhoek van de baan. Bewoners van de oude wijken werden in november 1973 opgeroepen 'aktiegroepen' te vormen om mee te praten over de stadsvernieuwing. Heel concreet werden 'het gebied tussen de Bloemsingel en het Boterdiep' en dat 'bij de Nieuwe Kijk in 't Jatstraat' genoemd. Tijdens een bijeenkomst in de wijk diezelfde maand besloten twaalf van de zestien aanwezigen ter plekke zitting te nemen 'in het comité dat zich met de stadsvernieuwing bezig wil houden'. Zij spraken voortaan over de 'Hortusbuurt', waarmee de buurt voor het eerst in de geschiedenis een naam kreeg.¹⁷

In het ontwerp *Bestemmingsplan Binnenstad* van 1976 kreeg de Hortusbuurt van de gemeente een woonfunctie, waardoor zelfs het veel minder ingrijpende universitaire uitbreidingsplan van Herman Hertzberger van een jaar eerder onder druk kwam te staan. Op 23 januari 1978 bereikte de buurtgroep een overeenkomst met de universiteit over een 'verdeling' van de buurt. De universiteit beloofde bovendien de buurt voortaan bij bouwplannen te betrekken. Tot de afspraken behoorde onder meer dat er woningen kwamen aan weerszijden van de Grote Kruisstraat en dat de universiteit 'ter compensatie' mocht bouwen aan de noordzijde van de Grote Rozenstraat vanaf de Nieuwe Kijk in 't Jatstraat. Dat najaar werd de Hortusbuurt bovendien officieel aangewezen tot stadsvernieuwingsgebied.

Eind 1980 had de RUG nog ongeveer zestig woningen in de buurt en beloofde die te zullen verkopen. Door het vertrek van het Wessel Gansfort College (Chr. HBS) kreeg de universiteit er wel een onderwijsgebouw bij, waar de vakgroep Geschiedenis de eerste gebruiker werd. In november 1982 ging de stadsvernieuwing eindelijk van start met de eerste paal van een nieuwbouwcomplex op de hoek van de Noorderbinnensingel en de Grote Appelstraat. Na afbraak van oude bebouwing kreeg de wijk in de jaren negentig een aantal grote nieuwe complexen. In 1990 opende, op de plek van het verhuisde Hooghoudt, een verzorgingshuis met een oude naam, Ebbingepoort. Op de plek van een aantal schoolgebouwen werd in 1994-'95 het appartementencomplex Violenhof gebouwd en de meeste gebouwen van het Doveninstituut Guyot maakten plaats voor het in 1998 geopende rechtbankgebouw.

Afbeelding 4: Luchtfoto van de Gasfabriek en omgeving in 1933.

CiBoGa/ Ebbingekwartier

Hoewel het gebied tussen het Boterdiep en de Bloemsingel al in 1973 als stadsvernieuwingsgebied werd genoemd (zie eerder), gebeurde daar lang niets. Dat leek pas te veranderen in juni 1995 met de presentatie van het project 'CiBoGa', genoemd naar de oude Circus-, Boden- en Gasfabriek terreinen. Vier jaar later lag er een 'Masterplan Openbare Ruimte' van de Engelsman William Alsop. Er zou op 'schotsen' worden gebouwd en de wijk werd autoluw met ondergrondse parkeerruimten. In het najaar van 2002 werden de eerste twee schotsen, op het voormalig Circusterrein, opgeleverd. De sanering van het Gasfabriekterrein was ondertussen zover gevorderd dat ook daar de bouw van de door Alsop zelf ontworpen schots 6 – 'Courtine' – kon beginnen.¹⁸ Als gevolg van de economische recessie kelderde de woningvraag echter en zo raakte het project CiBoGa in het slop.

Ondernemers rond de Nieuwe Ebbingestraat en Boterdiep sloten in september 2004 een 'convenant' met de gemeente, volgens het *Dagblad van het Noorden* met als doel 'om de neerwaartse spiraal van het winkelgebied

Hofman

ten noorden van de binnenstad te doorbreken'. Het was de eerste keer dat de door die ondernemers bedachte naam 'Ebbingekwartier' naar buiten kwam. Het duurde tot april 2007 voor de bouw weer op gang kwam met het complex 'Trezoor' op schots 3 in de voormalige Ebbingedwinger. Twee jaar later werd ook eindelijk de parkeergarage officieel geopend en in 2013 werd er bovenop (aan de Langestraat) de eerste bebouwing gerealiseerd. De laatste jaren kwam er echt schot in het project zodat in 2020 niet alleen het 400 jarig bestaan van de 'Nieuwe Stadt' werd gevierd, maar ook de bijna-voltooiing van het nieuwe stuk stad: het Ebbingekwartier.

Conclusie

In 1620 had Groningen er een stuk 'Nieuwe Stadt' bij. De bouw ervan begon niet dat jaar, zoals eerder algemeen werd aangenomen, maar er stonden toen al meerdere huizen. Doordat er in de negentiende eeuw nog volop ruimte was in de blokken tussen de straten, werden juist daar veel gasthuizen gesticht. De groei van de universiteit leidde na de Tweede Wereldoorlog bijna tot het einde van de Hortusbuurt. De politieke omwenteling van begin jaren zeventig voorkwam dit en luidde het herstel van de wijk in. Vierhonderd jaar na het begin is er nu opnieuw sprake van een 'Nieuwe Stadt' in het Ebbingekwartier.

Noten

1. Beno Hofman, *400 jaar Nieuwe Stadt, Hortusbuurt-Ebbingekwartier*, (Assen, In Boekvorm, 2020).
2. J.Y. Huis in 't Veld, *Opgravingen aan het Boterdiep te Groningen; De ontwikkelingen van vuilstort tot voorstad*, (Stadse Fratsen 35, Groningen, 2015).
3. Ed Taverne, *In 't land van belofte: in de nieuwe stad*, (Maarssen, Gary Schwartz, 1978).
4. C.H. Peters, *Caerte van de vermaerde ende antique stad Groeningen*, in *Groningsche Volksalmanak* 1906, p. 149.
5. Hofman, 17.
6. Taverne, 35 e.v.
7. Idem, 82 e.v.
8. R. Mens, *Van ideaal naar werkelijkheid in de 17e-eeuwse stadsuitleg van Groningen*, in *Bulletin KNOB*, 1982.
9. Hofman, 22.
10. S.H. Abels, *digitale ontsluiting van GAG IIIx- schuldprotocol 1-50 (1613-1670) en 51-100 (1670-1723)*.
11. W.K. van der Veen: *Egbert Haubois en zijn plattegrond van Groningen*; in: *De kaart van Egbert Haubois, spiegel van wens en werkelijkheid*, (Alphen aan den Rijn, Canaletto, 1983).
12. Hofman, 23.
13. Hofman, 26 en 29.
14. Hofman, 74.
15. <http://stadsmonumenten.nl/HortusBotanicus.html>
16. Auke van der Woud (red.), *De innige betrekking tussen stad en hogeschool; architectuur en stedenbouw van de Rijksuniversiteit Groningen, 1950-1984*, (Groningen, Inst. voor Kunstgeschiedenis Rijksuniversiteit Groningen, 1984).
17. Hofman, 53-54.
18. Beno Hofman, *CiBoGa; Van stadsrand tot stadswijk*, (Groningen, Uitgeverij Noordboek, 2002).